

سنجش عدالت فضایی شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان بزرگ) بر اساس شاخص‌های قانون استفاده متوازن کشور

محمد غفاری فرد^۱

اسلام‌الدین رضایی^۲

احمد هومان^۳

سال چهاردهم، شماره دوم، زمستان ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۲۸

شماره صفحه: ۱۰۳-۱۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۲۸

چکیده

عدالت به‌عنوان یک مقوله‌ی اقتصادی-اجتماعی از مباحث مهم جهت تحلیل، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری اقتصادی-اجتماعی محسوب می‌شود که در کنار موضوعاتی چون فقر و نابرابری اجتماعی قابل بررسی است. هدف این پژوهش رتبه‌بندی شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان جنوبی، خراسان رضوی و خراسان شمالی) از نگاه نابرابری بر اساس ۲۴ شاخص قانون استفاده متوازن کشور است. در این تحقیق برای وزن‌دهی شاخص‌ها، از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و برای رتبه‌بندی شهرستان‌ها، از روش تاپسیس استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که از میان ۲۴ شاخص مورد نظر، شاخص‌های نرخ بیکاری، باسواد و بهره‌مندی روستاها از آب آشامیدنی سالم، سرانه درآمد کوششی شهرداری‌ها و نسبت طول راه‌های روستایی آسفالت شده به کل راه‌های روستایی بیش‌ترین اثرگذاری را در تعیین نابرابری شهرستان‌ها دارا هستند و همچنین شاخص‌های زیرساخت‌های مخابراتی شهرک‌ها و نواحی

۱. استادیار علوم اقتصادی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع) تهران mghuniv390@gmail.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع) تهران rislamuddin@gmail.com

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع) تهران

ahmad.hooman2014.ah@gmail.com

صنعتی، تعداد سالن‌های سرپوشیده و روباز از اهمیت کمتری برخوردارند. بر اساس شاخص ترکیبی نابرابری، شهرستان‌های سرخس، قوچان، کلات، باخرز و نهبندان به ترتیب در رتبه‌های اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم قرار گرفته‌اند و شهرستان‌های گرمه جاجرم، بجنورد، گناباد و نیشابور به ترتیب در رتبه‌های چهل و سوم، چهل و چهارم، چهل و پنجم، چهل و ششم و چهل و هفتم قرار گرفته‌اند که بر اساس شاخص‌های قانون استفاده متوازن از جایگاه بهتری برخوردار هستند. بنابراین، برای کاهش نابرابری‌های موجود میان شهرستان‌های یاد شده، باید برنامه‌ریزان استانی تصمیمات و اقدامات مناسب در خصوص کاهش نرخ بیکاری، افزایش نرخ باسوادی، ارتقای بهره‌مندی روستاها از آب آشامیدنی سالم، امور زیربنایی و بهداشتی، اتخاذ نمایند.

واژگان کلیدی: درجه محرومیت، تاپسیس، تحلیل سلسله‌مراتبی، آمایش سرزمین

مقدمه

در جوامع در حال توسعه، میزان رفاه و دسترسی به امکانات در سطح جامعه از توزیع یکنواختی برخوردار نبوده و از هم متفاوت است (شیخی، پاژکی و یوردخانی، ۱۳۹۴: ۱۴۰) و به مناطقی که میزان رفاه و دسترسی به امکانات آنها کمتر باشد، مناطق محروم گفته می‌شود. در حقیقت، محرومیت از تفاوت دسترسی به امکانات، خدمات و رفاه افراد جامعه ناشی می‌شود که ریشه در عدم تعادل منطقه‌ای دارد و رسیدن به تعادل منطقه‌ای، هدف برنامه‌ریزی منطقه‌ای بوده که مقوله محرومیت و محرومیت‌زدایی را در بطن خود دارد. تحقق عدالت اجتماعی از طریق تقسیم مناسب منابع و امکانات عمومی میان مناطق (استان‌ها و شهرستان‌ها)، یکی از اهداف برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور است. از مدت‌ها پیش، اختلاف بین استان‌ها و شهرستان‌های برخوردار و غیربرخوردار وجود داشته است که همواره مباحثی راجع به آنها، توسط صاحب‌نظران عنوان شده است؛ اما در دهه اخیر به‌خصوص پس از انقلاب، علاقه‌مندی گسترده‌ای برای شناسایی این اختلاف‌ها و راه‌حلی برای برطرف کردن آن، به وجود آمده است؛ زیرا تداوم تفاوت‌های عمده اقتصادی بین استان‌ها و شهرستان‌ها در درازمدت، اثرات مخربی بر اقتصاد ملی به‌جا می‌گذارد. شاید بتوان یکی از دلایل اصلی اختلاف سطح زندگی

مردم در بعضی از مناطق نسبت به مناطق دیگر را، اتخاذ سیاست‌ها و روش نامناسب برنامه‌ریزی و تخصیص نامناسب منابع و امکانات دانست (اربابیان و دیگران، ۱۳۹۴: ۴۱). از آنجایی که در ایران تفاوت‌ها و نابرابری (محرومیت) ناحیه‌ای با نرخ نگران کننده‌ای در حال افزایش است، این وضعیت به بروز مشکلات جدی نظیر مهاجرت از مناطق محروم به نواحی برخوردار و توسعه یافته‌تر منجر شده (Noorbakhsh, 2002: 931) و تغییرات اجتماعی-اقتصادی دهه‌های اخیر، عدم تعادل ناحیه‌ای و تمرکز بیش‌ازحد امکانات در برخی نقاط (توسعه) و محرومیت دیگر نقاط را در پی داشته است (زنگی‌آبادی و ابوالحسنی، ۱۳۹۱: ۱۰۶). به همین دلیل ارتقاء سطح مناطق کمتر توسعه در قالب قانون استفاده متوازن از امکانات کشور در مجلس شورای اسلامی تصویب شد^۱.

بنابراین، تعیین سطوح برخوردار و غیربرخوردار شهرستان‌ها و بررسی نقاط قوت و ضعف و شرایط آنها در بخش‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیربنایی می‌تواند زمینه تخصیص بهینه منابع را برای توسعه هماهنگ و متوازن شهرستان‌ها فراهم نماید (رسولی، استعلاجی و شریعت‌پناهی، ۱۳۹۷: ۲۰۴). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور برای آمایش سرزمین، کشور را به ۹ منطقه تقسیم‌بندی کرده است که استان‌های خراسان جنوبی، رضوی و شمالی به‌عنوان منطقه ۹ در نظر گرفته شده است. هدف این تحقیق تعیین سطح برخوردار و غیر برخوردار شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین با استفاده از روش ترکیبی سلسله‌مراتبی و

---

۱. ماده واحده: در راستای تحقق اصل چهارم و هشتم (۴۸) قانون اساسی و سیاست‌های کلی و جهت حصول به اهداف چشم‌انداز و به‌منظور استفاده متوازن از امکانات کشور، توزیع عادلانه و رفع تبعیض و ارتقای سطح مناطق کمتر توسعه یافته و تحقق پیشرفت و عدالت، دولت مکلف است در توزیع منابع عمومی و پارانه سود تسهیلات، به‌تجوی عمل نماید که فاصله شاخص‌های برخوردار شهرستان‌های کمتر از سطح متوسط کشور در شاخص‌های زیر، سالانه حداقل ۱۰٪ به سطح متوسط کشوری نزدیک شود. بدین منظور دولت مکلف است ۲٪ از اعتبارات بودجه عمومی دولت را در قالب ردیف مشخص تحت همین عنوان تعیین کند و طی جدولی که در آن، اسم هر استان بر اساس شاخص‌های نرخ بیکاری، آب شرب شهری و روستایی، آموزش و پرورش، بهداشت و درمان، بهسازی روستاها، راه و زیرساخت‌های جاده‌ای، سرانه‌های عمران شهری و درآمد شهرداری‌ها مشخص می‌گردد، در قانون بودجه درج نماید. سهم هر شهرستان برای بهبود شاخص‌های مذکور همراه با دستورالعمل توزیع پروژه‌ها و طرح‌های موارد فوق، هم‌زمان با ابلاغ اعتبارات استانی توسط معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور به استان ابلاغ می‌شود تا با تصویب کمیته برنامه‌ریزی شهرستان به طرح‌ها و پروژه‌های موضوع شاخص‌های فوق اختصاص یابد.

تاپسیس^۱ است.

مبانی نظری تحقیق

توسعه یک فرایند مغلق و پیچیده است که شرایط نامطلوب زندگی را به شرایط مطلوب مبدل می‌سازد. از واژه توسعه تعبیر گوناگون صورت گرفته است، نظیر رفع فقر و محرومیت، ارتقای سطح خدمات بهداشتی و درمانی، کاهش بیکاری و تورم، مشارکت فعال در عرصه‌های مختلف و برخورداری از آموزش و فرهنگ، بنابراین می‌توان توسعه را رشد همراه با عدالت اجتماعی دانست (سواری و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۲). مسأله محرومیت و نابرابری در اکثر کشورها، چالشی اساسی در مسیر توسعه است؛ بویژه برای آن دسته از کشورهایی که حاکمیت آنها، مناطق جغرافیایی وسیعی را شامل می‌شود. این نابرابری‌ها، تهدیدی جدی برای حصول توسعه متعادل و متوازن و از بین بردن محرومیت مناطق بوده و دستیابی به وحدت و یکپارچگی ملی را دشوار می‌نماید (Shankar & Shah, 2003: 1421). از نظر پیتر هال^۲ مهم‌ترین هدف سیاست اقتصادی ناحیه‌ای ایجاد اشتغال، کاهش بیکاری و مهاجرفرستی است که به کاهش نابرابری‌ها کمک نموده و رشد و توسعه را به دنبال خواهد داشت (زیاری، زنجیرچی و سرخ‌کمال، ۱۳۸۹: ۱۹-۱۸).

با مطرح شدن توسعه، مفهوم عدالت همواره مهم‌ترین شاخص آن بوده است. فلاسفه سیاسی بر این نکته توافق دارند که عدالت، بخش وسیعی از روابط اجتماعی را شامل می‌شود. از نظر جان رالز (Rawls, 1999)، عدالت اولین فضیلت نهادهای اجتماعی است. یک نوع از عدالت که بیشتر مورد توجه اندیشمندان اقتصادی قرار گرفته، عدالت اجتماعی می‌باشد. جان استوارت میل^۳ اولین کسی است که در دوره جدید، این اصطلاح را به شکل امروزی آن به کار برد. طبق نظر وی، عدالت اجتماعی یعنی «جامعه رفتار یکسانی با کسانی که شایستگی یکسان دارند، داشته باشد» (ملکی، احمدی و ترابی، ۱۳۹۴: ۴). شهید مطهری در بیان عدالت اجتماعی می‌نویسد که عدالت اجتماعی عبارت است از «ایجاد شرایط برای همه به‌طور یکسان و رفع موانع برای همه به‌طور یکسان»

---

1. topsis
2. Peter Hall
3. John Stuart Mill

و مرحوم علامه طباطبایی عدالت اجتماعی را این‌گونه تعریف کرده است «با هر یک از افراد جامعه طوری رفتار شود که مستحق آن است و در جایی قرار داده شود که سزاوار آن است» (عیوضلو، ۱۳۸۹: ۱۱).

با توجه به مطالب عدالت اجتماعی که تداعی‌گر توزیع ثروت و منابع به‌صورت عادلانه، میان افرادی است که در یک جامعه زندگی می‌کنند و از حقوق برابری برخوردارند (باباخانی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۶۴). عدالت فضایی یکی از ارکان مهم در توسعه پایدار و رعایت عدالت اجتماعی بوده که در پی ایجاد برابری برای همه ساکنان فضای یک جغرافیا در استفاده یا برخورداری از منابع، امکانات، فرصت‌ها و زیرساخت بدون در نظر داشت ناهمگونی‌های زیستی و اقتصادی است. از این‌رو، جان رالز فیلسوف عدالت بر روی دو اصل آزادی و فرصت برابر تأکید می‌کند و می‌نویسد «هر توزیعی که در یک جامعه صورت می‌گیرد، باید کاملاً برابر باشد، مگر اینکه عدم تساوی در توزیع به نفع ضعیف‌ترین افراد جامعه باشد. بنابراین، دستیابی برابر تمام افراد به قدرت ملی، فرصت‌های ملی و ثروت ملی، شاکله اصلی عدالت فضایی به حساب می‌آید» (حافظ‌نیا و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۷).

نبود عدالت فضایی یا نابرابری فضایی که شکل برجسته آن، نابرابری منطقه‌ای است که در کشورهای درحال توسعه، خود را در قالب نابرابری بین شهر و روستا، نابرابری شهرهای کوچک و بزرگ، نابرابری بین مناطق (استان‌ها و شهرستان‌ها) محروم و برخوردار نمایان می‌کند.

در مقدمه قانون اساسی «تأمین امکانات مساوی و متناسب و ایجاد کار برای همه افراد و رفع نیازهای ضروری جهت استمرار حرکت تکاملی او» به‌عنوان هدف برنامه اقتصادی-اسلامی معرفی شده است. عبارت "رفع نیازهای ضروری" نشان‌دهنده بازتوزیع منابع جهت کاهش نابرابری‌هاست. اصل سوم نیز دولت جمهوری اسلامی ایران را موظف می‌کند همه امکانات خود را برای امور مشخص به‌کار برد که بویژه در بند نهم بر «رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه» تصریح شده است. در بند ۱۲ این اصل نیز بر «ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف کردن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه» تأکید شده است؛ اما در مهم‌ترین اصل اقتصادی قانون اساسی، یعنی اصل چهل و سوم که ارکان نظام اقتصادی ایران معرفی می‌شود، «تأمین نیازهای اساسی (مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه)،

تأمین شرایط و امکانات کار، ایجاد فرصت و توان کافی برای خودسازی معنوی، اجتماعی و شرکاء فعال در رهبری کشور و افزایش ابتکار و مهارت ... به صراحت به شکل برابر و بدون تبعیض برای همه مقرر شده است.» هر چند که تحقق عدالت و برابری مطلق در یک جامعه کار آسانی نیست، اما تا حدودی می توان بی عدالتی و نابرابری اقتصادی و اجتماعی را در جامعه کاهش داد. یکی از اهداف برنامه ریزی منطقه ای و قانون استفاده متوازن کشور، کاهش نابرابری اقتصادی، اجتماعی و رفاهی در جامعه است (مرادی مسیحی و طالبی، ۱۳۹۶: ۵۷).

پیشینه پژوهش

شیخ بیگلو (۱۳۹۰) تحقیقی را پیرامون شناسایی مناطق محروم ایران با استفاده از رتبه بندی ترکیبی انجام داده است. در این تحقیق نشان داده شده است که استان های ایلام، خراسان شمالی، هرمزگان و سیستان و بلوچستان نسبت به سایر استان ها در سطح پایین تری از توسعه قرار دارند. ملکی، احمدی و ترابی (۱۳۹۴) به بررسی عدالت فضایی در امکانات و خدمات بهداشتی - درمانی در شهرستان های استان خوزستان پرداخته اند. نتایج نشان می دهد که توزیع امکانات و خدماتی بهداشتی - درمانی از نظر جغرافیایی متعادل به نظر می رسد، اما از نظر جمعیتی توزیع امکانات بهداشتی - درمانی نابرابر می باشد.

اسماعیل زاده و معصومی (۱۳۹۴) به بررسی تحلیل عدالت فضایی شهرستان های استان اردبیل در بخش بهداشتی - درمانی با استفاده از مدل ویکور^۱ پرداخته است. نتایج این بررسی نشان می دهد که خدمات بهداشتی - درمانی به صورت مناسب و عادلانه در بین شهرستان های اردبیل توزیع نشده است. سواری و دیگران (۱۳۹۵) به سنجش و ارزیابی سطوح محرومیت فضایی زیرساخت های توسعه استان خوزستان پرداخته اند. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که شهرستان های اهواز و دزفول به ترتیب در درجه اول و دوم قرار گرفته اند و شهرستان آقاجاری، درجه آخر را کسب نموده است.

زارعی (۱۳۹۶) به مطالعه وضعیت توزیع خدمات بخش بهداشت و درمان در شهرستان های استان خراسان شمالی پرداخته است. یافته های پژوهش حاکی از آن است که شهرستان بجنورد با ضریب

---

1. Vikor

۰/۷۷ توسعه‌یافته‌ترین و شهرستان رازوجر گلان با ضریب ۰/۱۰ محروم‌ترین از لحاظ توسعه در بخش بهداشت و درمان است.

رسولی، استعلاجی و شریعت‌پناهی (۱۳۹۷) تحقیقی را پیرامون سطح‌بندی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان ساوه از نظر میزان محرومیت با استفاده از شاخص موزون موریس^۱ انجام داده‌اند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که سطح توسعه‌یافتگی دهستان‌های شهرستان ساوه در بخش‌های مختلف متفاوت است، اما در بیشتر بخش‌ها، توسعه‌یافته‌ترین دهستان طراز ناهید و توسعه‌نیافته‌ترین، دهستان شاهسونکندی می‌باشد. حیدری و دیگران (۱۳۹۷) به بررسی عدالت فضایی در بخش‌های ارتباطی استان کرمان پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده توزیع فضایی نامتعادل شاخص‌ها در شهرستان‌های استان کرمان است، به طوری که شهرستان‌های کرمان و سیرجان در سطح مناسب‌تری نسبت به سایر شهرستان‌ها قرار داشت و در مقابل، شهرستان‌های فاریاب و رابر محروم‌ترین شهرستان استان کرمان هستند.

در مطالعه‌ای که توسط سان و دیگران (Sun, et al., 2011) با هدف بررسی تفاوت‌های منطقه‌ای در وضعیت بهداشتی در چین انجام شد، نتایج حاکی از آن بود که وضعیت بهداشتی مناطق روستایی بدتر از مناطق شهری است که با توسعه سطح اقتصادی کشور، وضعیت بهداشتی در مناطق روستایی افزایش یافته است. تان و سامسودین (Tan & Samsudin, 2017) در مطالعه‌ای، اثرات مقیاس فضایی در ارزیابی عدالت فضایی بر اساس فضای پارک شهر سنگاپور سنجیده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در این شهر توزیع نابرابر فضاهای پارک‌ها بر اساس ثروت و درآمد ایجاد شده است.

شاخص‌های مورد استفاده بر اساس قانون استفاده متوازن کشور

به‌منظور تعیین درجه محرومیت شهرستان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین در سال ۱۳۹۵ که شامل استان‌های خراسان جنوبی، خراسان رضوی و خراسان شمالی می‌شود، از ۸ معیار که شامل ۲۴ شاخص که در قانون استفاده متوازن تعریف گردیده، استفاده شده است. با بهره‌گیری از روش تحلیل سلسله-مراتبی و تاپسیس^۲ رتبه شهرستان‌ها تعیین و سپس نتایج مورد تحلیل قرار گرفته است.

1. Morris

2. Topsis

جدول (۱) معیارها و زیرمعیارها (شاخص) و کد معرف آن برای تعیین درجه محرومیت

کد	شاخص	بخش
X _۱	نرخ بیکاری	اقتصادی
X _۲	تعداد کارگاه‌های فعال بیش از ۵۰ نفر کارکن	
X _۳	تعداد کل کارگاه‌های فعال	
X _۴	نرخ باسوادی	آموزش و پرورش
X _۵	تراکم دانش‌آموزان در کلیه مقاطع	
X _۶	درصد کلاس‌های غیراستاندارد در کلیه مقاطع	
X _۷	سرانه مرکز بهداشت شهری	بهداشت و درمان
X _۸	سرانه مرکز بهداشت روستایی	
X _۹	نسبت خانه بهداشت فعال به ازای هزار نفر	
X _{۱۰}	تعداد پزشکان عمومی و متخصص	
X _{۱۱}	بهره‌مندی روستاها از آب آشامیدنی سالم	آب شرب شهری و روستایی
X _{۱۲}	برخورداری خانواده‌های عشایر از آب آشامیدنی	
X _{۱۳}	سرانه درآمد کوششی شهرداری‌ها	درآمد شهرداری‌ها
X _{۱۴}	تعداد خانوارهای روستایی برخوردار از گاز	بهسازی روستاها
X _{۱۵}	نسبت روستاهای دارای طرح‌های اجرا شده	
X _{۱۶}	نسبت روستاهای دارای طرح‌های روستایی	
X _{۱۷}	نسبت طول راه‌های روستایی آسفالت به کل راه‌های روستایی	راه و زیرساخت‌های جاده‌ای
X _{۱۸}	برخورداری خانواده‌های عشایر از راه مناسب	
X _{۱۹}	تعداد سالن‌های روباز	سرانه‌های عمران
X _{۲۰}	تعداد سالن‌های سرپوشیده	
X _{۲۱}	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای شبکه گاز	
X _{۲۲}	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای شبکه برق	
X _{۲۳}	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای شبکه آب	
X _{۲۴}	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای زیرساخت‌های مخابراتی	

منبع: سازمان برنامه و بودجه کشور (۱۳۹۸)

شناخت محدوده مورد مطالعه

شهرستان‌های منطقه‌ای ۹ آمایش سرزمین با در بر گرفتن ۷٪ از خاک کشور ایران، ۱۱۶/۳۴۸ کیلومتر مربع وسعت دارد و در ۳۳ تا ۳۷ درجه عرض شمالی و ۵۶ تا ۶۱ درجه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ واقع شده است.

جدول (۲) میزان اعتبارات توزیع شده به استان‌های منطقه ۹ آمایش کشور (میلیون ریال)

اعتبارات قانون استفاده متوازن			
عملکرد	تخصیص	مصوب	
۷۹۳/۲۱	۷۹۳/۲۱	۴۴۰/۷۷۳/۳	سال ۱۳۹۴
	۰	۴۴۰/۸۶۸/۱	خراسان رضوی
۷۹۳/۲۱	۷۹۳/۲۱	۸۸۰ /۰۰۰	خراسان شمالی
	۰	۱/۰۲۵/۰۰۰	خراسان جنوبی
۱۳۵/۹۳۲	۱۳۵/۹۳۲	۵۰۰/۲۲۰/۵	سال ۱۳۹۵
	۰	۲/۴۵۳/۶۰۰	خراسان رضوی
۴۰/۶۳۲	۴۰/۹۳۲	۱/۴۳۰/۱۰۰	خراسان شمالی
۹۵/۰۰۰	۹۵/۰۰۰	۱/۳۳۶/۸۰۰	خراسان جنوبی
۲/۱۰۳/۳۳۵	۲/۱۱۶/۰۰۰	۷/۶۹۹/۶۰۰	سال ۱۳۹۶
۱/۰۶۰/۹۲۰	۱/۰۷۳/۰۰۰	۳/۶۹۸/۶۰۰	خراسان رضوی
۵۱۷/۰۰۰	۵۱۷/۰۰۰	۲/۰۲۳/۰۰۰	خراسان شمالی
۵۲۵/۴۱۵	۵۲۶/۰۰۰	۱/۹۷۸/۰۰۰	خراسان جنوبی
۲/۲۶۱/۰۶۰	۲/۲۷۳/۷۲۵	۱۶/۶۹۳/۵۴۰	جمع کل

منبع: قانون بودجه کشور (سال‌های مختلف)

روش پژوهش

روش بررسی این پژوهش مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی است و روش جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز کتابخانه‌ای است. ضریب اهمیت شاخص‌ها بر اساس روش تحلیل سلسله‌مراتبی و رتبه‌بندی بر اساس روش تاپسیس انجام می‌شود. روش تاپسیس اولین بار توسط هوانگ و یون^۱ در سال ۱۹۸۱ میلادی معرفی شد. این روش یکی از بهترین روش‌های تصمیم‌گیری چندشاخصه است که در این روش m گزینه به‌وسیله‌ی n شاخص مورد ارزیابی قرار می‌گیرد (فلاحی، بهشتی و اسراء مرعشی، ۱۳۹۶: ۱۰۶). اساس این روش، انتخاب گزینه است که کمترین فاصله را از جواب آرمان مثبت و بیشترین فاصله را از جواب آرمان منفی دارد (باستانی و جوادرمزی، ۱۳۹۳: ۶۷). گام‌های روش تاپسیس به شرح زیر است:

۱- تشکیل ماتریس تصمیم: گام اولیه این روش تشکیل ماتریس تصمیم است. این روش شامل یک تعداد معیار و گزینه‌ها است. یک ماتریس که معیارها در ستون‌ها قرار می‌گیرند و گزینه‌ها در سطر هستند.

$$n_{ij} = \frac{r_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}}$$

۲- بی‌مقیاس کردن ماتریس تصمیم: بی‌مقیاس کردن در روش تاپسیس با استفاده از نرم اقلیدسی صورت می‌گیرد و به این صورت انجام می‌شود که هر درایه بر جذر مجموع مربعات درایه‌های آن ستون معیار تقسیم می‌شود.

۳- تشکیل ماتریس ضرایب: در این مرحله وزن هر شاخص را با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی دریافت می‌کنیم.

۴- ایجاد ماتریس بی‌مقیاس وزین: در این گام وزن معیارها که توسط روش تحلیل سلسله‌مراتبی به‌دست آمده است را با ماتریس نرمال ضرب می‌کنیم تا ماتریس وزین حاصل شود.

1. Hwang & yoon

$$V = N_D * W_{n*n}$$

۵- مشخص نمودن جواب آرمان مثبت و آرمان منفی: لازم به ذکر است که در روش خطی آرمان مثبت هر شاخص برابر با مقدار حداکثر (MAX) آن و آرمان منفی هر شاخص برابر با حداقل (MIN) آن شاخص است.

۶- به دست آوردن میزان فاصله هر گزینه از آرمان مثبت و منفی: برای محاسبه می‌توان از فاصله اقلیدسی استفاده کرد. فاصله اقلیدسی هر گزینه تا آرمان مثبت و منفی، براساس فرمول‌های ذیل محاسبه می‌شود.

$$d_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_{ij}^+)^2} \qquad d_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_{ij}^-)^2}$$

۷- محاسبه نزدیکی نسبی هر گزینه به آرمان‌ها (CL^*)

$$cl_i^* = \frac{d_i^-}{d_i^+ - d_i^-}$$

۸- رتبه‌بندی گزینه‌ها: هر گزینه که CL^* آن بزرگ‌تر باشد بهتر است (فلاحی، بهشتی و اسراء مرعشی، ۱۳۹۶: ۱۰۷).

یکی از کارآمدترین روش‌ها، فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی است که در سال ۱۹۸۰ میلادی توسط فردی بنام توماس ال ساعتی^۱ مطرح گردید (قلی‌پور و جزایری مقدس، ۱۳۹۵: ۳۹). هنگامی که عمل تصمیم‌گیری با چند گزینه رقیب و معیار تصمیم‌گیری روبه‌رو است، این روش می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی ترکیب معیارهای کمی و کیفی را به‌طور هم‌زمان امکان‌پذیر می‌سازد. این روش بر اساس مقیاس‌های زوجی بنا شده است (نجفی و دیگران، ۱۳۹۵: ۹۴) و برای اجرای روش تحلیل سلسله‌مراتبی باید مراحل ذیل انجام شود:

۱- ایجاد ساختار سلسله‌مراتبی

1. Thomas L. saaty

۲- انجام مقایسات زوجی

۳- تعیین اولویت‌ها

۴- بررسی ناسازگاری منطقی ماتریس قضاوت

بعد از طی مراحل فوق وزن‌های نسبی محاسبه می‌گردد. در ماتریس مقایسه زوجی، ابتدا مجموع هر ستون محاسبه گردیده و سپس ماتریس با تقسیم هر درایه بر مجموع ستون متناظرش نرمال می‌شود و در نهایت میانگین درایه‌های هر سطر از ماتریس نرمال شده و به‌عنوان وزن نسبی هر معیار، محاسبه می‌شود. این مرحله توسط نرم‌افزار Expert Choice انجام می‌شود (ابزری و فغانی، ۱۳۹۱: ۵۰).

یافته‌های تحقیق

برای محاسبه وزن معیارها و شاخص‌ها از پرسش‌نامه استفاده شده که به تعداد ۹ عدد بود. ۶ عدد آن توسط اشخاص که دارای درجه تحصیلی دکترا بودند، جواب داده شد و مابقی ۳ عدد آن توسط کسانی که دارای درجه تحصیلی کارشناسی ارشد بودند، جواب داده شده است. با استفاده از نرم‌افزار Expert Choice، درجه اهمیت و ضرایب معیارها و شاخص‌ها تعیین شده است که نرخ ناسازگاری به‌دست آمده برابر با ۰/۹ است که نشان می‌دهد نتایج به‌دست آمده قابل قبول است.

جدول (۳) وزن معیارها و درجه اهمیت آن

ردیف	معیارها	ارزش وزنی	رتبه
۱	اقتصادی	۰/۲۲۶	۱
۲	بهداشت و درمان	۰/۱۷۸	۲
۳	آموزش و پرورش	۰/۱۶۷	۳
۴	راه و زیرساخت جاده‌ای	۰/۱۰۹	۴
۵	آب شرب روستایی و شهری	۰/۱۰۵	۵
۶	بهبودی روستاها	۰/۰۸۶	۶
۷	درآمد شهرداری‌ها	۰/۰۷۰	۷
۸	سراهنای عمران شهری	۰/۰۶۰	۸

منبع: یافته‌های تحقیق

به‌طوری که در جدول ۳ مشاهده می‌گردد، در تعیین درجه محرومیت، معیار اقتصادی بیشترین وزن را دارا بوده و بنابراین بیشترین اهمیت و یا تأثیر را در تعیین درجه محرومیت داراست و برعکس، معیار سرانه عمران شهری، کمترین وزن را دارا بوده و کمترین تأثیر را در تعیین درجه محرومیت داراست.

جدول ۴) وزن شاخص‌ها و درجه اهمیت آن

رتبه	ارزش وزنی	شاخص‌ها
۱	۰/۱۵۰۱	نرخ بیکاری
۲	۰/۱۰۰۹	نرخ باسوادی
۳	۰/۰۷۹۱	بهره‌مندی روستاها از آب آشامیدنی سالم
۴	۰/۰۷۶۰	سرانه درآمد کوششی شهرداری‌ها
۵	۰/۰۷۳۶	نسبت طول راه‌های روستایی آسفالت به کل راه‌های روستایی
۶	۰/۰۶۳۲	سرانه مرکز بهداشت شهری
۷	۰/۰۴۹۵	تعداد کارگاه‌های فعال بیش از ۵۰ نفر کارکن
۸	۰/۰۴۴۴	درصد کلاس‌های غیراستاندارد در کلیه مقاطع
۹	۰/۰۴۴۱	تعداد پزشکان عمومی و متخصص
۱۰	۰/۰۳۹۴	نسبت روستاهای دارای طرح‌های روستایی
۱۱	۰/۰۳۶۱	نسبت خانه بهداشت فعال به ازای هزار نفر
۱۲	۰/۰۳۵۴	برخورداری خانواده‌های عشایر از راه مناسب
۱۳	۰/۰۳۴۴	سرانه مرکز بهداشت روستایی
۱۴	۰/۰۳۱۸	نسبت روستاهای دارای طرح‌های اجرا شده
۱۵	۰/۰۲۶۴	تعداد کل کارگاه‌های فعال
۱۶	۰/۰۲۵۹	برخورداری خانواده‌های عشایر از آب آشامیدنی
۱۷	۰/۰۲۱۷	تراکم دانش‌آموزان در کلیه مقاطع
۱۸	۰/۰۱۸۲	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای شبکه آب
۱۹	۰/۰۱۵۵	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای شبکه برق
۲۰	۰/۰۱۴۷	تعداد خانوارهای روستایی برخوردار از گاز
۲۱	۰/۰۱۰۶	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای شبکه گاز
۲۲	۰/۰۰۷۹	شهرک‌ها و نواحی صنعتی مصوب دارای زیرساخت‌های مخابراتی

۲۳	۰/۰۰۴۶	تعداد سالن‌های سرپوشیده
۲۴	۰/۰۰۳۲	تعداد سالن‌های روباز

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌طوری که در جدول ۴ دیده می‌شود، شاخص‌های نرخ بیکاری و نرخ باسوادی دارای بالاترین وزن بوده و در تعیین درجه محرومیت بیشترین نقش را دارند و برعکس، شاخص‌هایی مانند تعداد سالن‌های روباز و تعداد سالن‌های سرپوشیده دارای کمترین وزن بوده و در تعیین درجه محرومیت، پایین‌ترین سهم را دارند. وزن‌های به‌دست آمده ۲۴ شاخص ذکر شده توسط روش تحلیل سلسله-مراتبی به‌عنوان ورودی در روش تاپسیس در نظر گرفته شده است. گام اول در روش تاپسیس تشکیل ماتریس تصمیم‌گیری است. ماتریس تصمیم‌گیری متشکل از گزینه‌ها (سطرها) و معیار (ستون‌ها) است. گزینه‌ها عبارت از شهرستان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین کشور ایران و معیارها، ۲۴ شاخص است که در جدول ۱ آورده شده است. بعد از نرمال نمودن ماتریس تصمیم‌گیری با ضرایب به‌دست آمده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی ضرب می‌نماییم که در نتیجه ماتریس نرمال شده وزنی حاصل می‌شود. در گام بعدی آرمان‌های مثبت و منفی را به‌دست می‌آوریم که در جدول ۵ آورده شده است.

جدول ۵) ماتریس آرمان‌های مثبت و منفی

	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}	X_{11}	X_{12}
ایده‌آل مثبت	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$
ایده‌آل منفی	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$
	X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}	X_{17}	X_{18}	X_{19}	X_{20}	X_{21}	X_{22}	X_{23}	X_{24}
ایده‌آل مثبت	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$
ایده‌آل منفی	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$	$\frac{1}{12}$

منبع: یافته‌های تحقیق

سپس، فاصله هر گزینه (شهرستان‌ها) را از آرمان مثبت و منفی محاسبه می‌کنیم. هر گزینه که به آرمان مثبت نزدیک‌تر و از آرمان منفی دورتر باشد، وضعیت بهتری را داراست که در جدول ۶ آورده شده است.

جدول ۶) فاصله گزینه‌ها (شهرستان‌ها) از آرمان مثبت و منفی

استان‌ها	شهرستان‌ها	فاصله از آرمان مثبت	فاصله از آرمان منفی	نزدیکی تا گزینه آرمان
خراسان جنوبی	بشرویه	۰/۱۷۸۱	۰/۰۳۱۰	۰/۱۴۸۳
خراسان جنوبی	بیرجند	۰/۰۸۶۹	۰/۰۱۸۷	۰/۱۷۷۵
خراسان جنوبی	خوسف	۰/۱۱۲۳	۰/۰۲۹۲	۰/۲۰۶۱
خراسان جنوبی	سرایان	۰/۱۰۹۲	۰/۰۵۶۸	۰/۳۴۰۱
خراسان جنوبی	قائنات	۰/۰۹۱۸	۰/۰۴۰۱	۰/۳۰۳۹
خراسان جنوبی	نهبندان	۰/۰۹۶۲	۰/۰۵۱۰	۰/۳۴۶۴
خراسان جنوبی	درمیان	۰/۱۱۵۵	۰/۰۲۵۳	۰/۱۷۹۶
خراسان جنوبی	زیرکوه	۰/۱۲۶۷	۰/۰۳۱۳	۰/۱۹۷۹
خراسان جنوبی	سرپیشه	۰/۱۴۸۲	۰/۰۳۸۵	۰/۲۰۶۴
خراسان جنوبی	فردوس	۰/۰۷۴۶	۰/۰۲۲۶	۰/۲۳۲۹
خراسان جنوبی	طبس	۰/۰۵۴۴	۰/۰۲۶۴	۰/۳۲۷۱
خراسان رضوی	باخرز	۰/۱۱۰۶	۰/۰۶۰۳	۰/۳۵۲۷
خراسان رضوی	بجستان	۰/۱۶۲۹	۰/۰۲۶۹	۰/۱۴۱۸
خراسان رضوی	بردسکن	۰/۰۹۰۱	۰/۰۲۵۹	۰/۲۲۳۱
خراسان رضوی	بینالود	۰/۱۲۸۸	۰/۰۲۷۸	۰/۱۷۷۲
خراسان رضوی	تایباد	۰/۱۸۹۲	۰/۰۵۴۰	۰/۲۲۲۲
خراسان رضوی	تربت جام	۰/۱۰۳۸	۰/۰۴۲۸	۰/۲۹۱۸
خراسان رضوی	تربت حیدریه	۰/۰۶۳۸	۰/۰۱۷۳	۰/۲۱۳۸
خراسان رضوی	جغتای	۰/۱۵۶۴	۰/۰۳۸۶	۰/۱۹۸۱
خراسان رضوی	جوین	۰/۱۸۱۴	۰/۰۳۱۴	۰/۱۴۷۴
خراسان رضوی	چناران	۰/۱۴۷۶	۰/۰۳۴۹	۰/۱۹۱۳
خراسان رضوی	خلیل‌آباد	۰/۱۴۱۷	۰/۰۴۰۰	۰/۲۲۰۳
خراسان رضوی	خواف	۰/۱۲۵۱	۰/۰۴۰۰	۰/۲۴۲۲

خراسان رضوی	خوشاب	۰/۱۰۱۶	۰/۰۳۳۰	۰/۲۴۵۴
خراسان رضوی	داورزن	۰/۱۱۷۱	۰/۰۴۶۶	۰/۲۸۴۵
خراسان رضوی	درگز	۰/۱۴۷۶	۰/۰۵۳۰	۰/۲۶۴۲
خراسان رضوی	رشتخوار	۰/۱۴۲۰	۰/۰۳۱۷	۰/۱۸۲۳
خراسان رضوی	زاوه	۰/۰۹۵۶	۰/۰۴۸۴	۰/۳۳۶۳
خراسان رضوی	سبزوار	۰/۱۴۹۹	۰/۰۳۴۵	۰/۱۸۷۲
خراسان رضوی	سرخس	۰/۰۹۳۰	۰/۰۸۱۲	۰/۴۶۶۱
خراسان رضوی	فریمان	۰/۲۴۲۹	۰/۰۴۵۴	۰/۱۵۷۵
خراسان رضوی	فیروزه	۰/۱۴۷۷	۰/۰۲۸۱	۰/۱۵۹۸
خراسان رضوی	قوچان	۰/۰۹۳۷	۰/۰۶۰۳	۰/۳۹۱۳
خراسان رضوی	کاشمر	۰/۱۷۹۱	۰/۰۳۴۳	۰/۱۶۰۹
خراسان رضوی	کلات	۰/۱۰۴۴	۰/۰۶۵۲	۰/۳۸۴۵
خراسان رضوی	گناباد	۰/۱۴۹۱	۰/۰۱۷۳	۰/۱۰۳۷
خراسان رضوی	مشهد	۰/۱۲۸۴	۰/۰۴۲۷	۰/۲۴۹۸
خراسان رضوی	مه‌ولات	۰/۰۹۶۴	۰/۰۳۸۵	۰/۲۸۵۲
خراسان رضوی	نیشابور	۰/۰۹۸۴	۰/۰۰۹۶	۰/۰۸۹۲
خراسان شمالی	اسفراین	۰/۱۷۸۸	۰/۰۳۴۳	۰/۱۶۱۱
خراسان شمالی	بجنورد	۰/۱۷۴۵	۰/۰۳۲۳	۰/۱۱۷۲
خراسان شمالی	جاجرم	۰/۳۱۲۱	۰/۰۴۶۶	۰/۱۲۹۹
خراسان شمالی	راز	۰/۱۱۴۴	۰/۰۴۶۸	۰/۲۹۰۴
خراسان شمالی	شیروان	۰/۱۰۷۱	۰/۰۴۱۱	۰/۲۷۷۵
خراسان شمالی	فاروج	۰/۱۲۲۷	۰/۰۳۶۹	۰/۲۳۱۴
خراسان شمالی	گرمره	۰/۲۰۲۷	۰/۰۳۱۲	۰/۱۳۳۳
خراسان شمالی	مانه‌وسملقان	۰/۱۰۵۷	۰/۰۳۸۹	۰/۲۶۹۲

منبع: یافته‌های تحقیق

در گام آخر، گزینه‌ها (شهرستان‌ها) را بر اساس بالاترین رقم رتبه‌بندی می‌نماییم که این رتبه‌بندی در جدول‌های ۷، ۸ و ۹ آورده شده است.

سنجش عدالت فضایی شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان بزرگ) |... ۱۱۹

جدول ۷) رتبه‌بندی شهرستان‌های خراسان جنوبی از نگاه درجه محرومیت بر اساس روش تاپسیس

رتبه	شهرستان	شاخص محرومیت	رتبه	شهرستان	شاخص محرومیت
۵	نهبندان	۰/۳۴۶۴۳	۲۷	خوسف	۰/۲۰۶۰۸
۶	سرایان	۰/۳۴۰۱۱	۲۹	زیرکوه	۰/۱۹۷۹۴
۸	طبس	۰/۳۲۷۱۴	۳۳	درمیان	۰/۱۷۹۶۳
۹	قائنات	۰/۳۰۳۹۴	۳۴	بیرجند	۰/۱۷۷۴۷
۲۰	فردوس	۰/۲۳۲۹۳	۴۰	بشرویه	۰/۱۴۸۳۳
۲۶	سربیشه	۰/۲۰۶۳۸			

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۸) رتبه‌بندی شهرستان‌های خراسان رضوی از نگاه درجه محرومیت بر اساس روش تاپسیس

رتبه	شهرستان	شاخص محرومیت	رتبه	شهرستان	شاخص محرومیت
۱	سرخس	۰/۴۶۶۰۸	۲۴	خلیل آباد	۰/۲۲۰۲۷
۲	قوچان	۰/۳۹۱۳۳	۲۵	ترت حیدریه	۰/۲۱۳۷۷
۳	کلات	۰/۳۸۴۵۳	۲۸	جغتای	۰/۱۹۸۰۷
۴	باخرز	۰/۳۵۲۶۸	۳۰	چناران	۰/۱۹۱۲۶
۷	زاوه	۰/۳۳۶۲۵	۳۱	سیزوار	۰/۱۸۷۲۴
۱۰	ترت جام	۰/۲۹۱۸۴	۳۲	رشتخوار	۰/۱۸۲۲۹
۱۲	مه ولات	۰/۲۸۵۲۴	۳۵	بینالود	۰/۱۷۷۲۳
۱۳	داورزن	۰/۲۸۴۴۹	۳۷	کاشمر	۰/۱۶۰۸۸
۱۶	درگز	۰/۲۶۴۱۵	۳۸	فیروزه	۰/۱۵۹۸۲
۱۷	مشهد	۰/۲۴۹۷۸	۳۹	فریمان	۰/۱۵۷۵۳
۱۸	خوشاب	۰/۲۴۵۴۱	۴۱	جوین	۰/۱۴۷۴۳
۱۹	خواف	۰/۲۴۲۱۹	۴۲	بجستان	۰/۱۴۱۸۲
۲۲	بردسکن	۰/۲۲۳۰۷	۴۶	گناباد	۰/۱۰۳۷۳
۲۳	تایباد	۰/۲۲۲۲۱	۴۷	نیشابور	۰/۰۸۹۱۹

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۹) رتبه‌بندی شهرستان‌های خراسان شمالی از نگاه درجه محرومیت بر اساس روش تاپسیس

رتبه	شهرستان	شاخص محرومیت	رتبه	شهرستان	شاخص محرومیت
۱۱	راز	۰/۲۹۰۳۵	۳۶	اسفراین	۰/۱۶۱۱۲
۱۴	شیروان	۰/۲۷۷۴۵	۴۳	گرمه	۰/۱۳۳۲۷
۱۵	مانه و سملقان	۰/۲۶۹۲۲	۴۴	جاجرم	۰/۱۲۹۹۳
۲۱	فاروج	۰/۲۳۱۳۵	۴۵	بجنورد	۰/۱۱۷۲۱

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌طوری که در جدول‌های ۷، ۸ و ۹ دیده می‌شود شهرستان‌های سرخص، قوچان، کلات و باخرز از استان خراسان رضوی در رتبه‌های اول تا چهارم قرار گرفته‌اند و از جمله محروم‌ترین شهرستان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان بزرگ) هستند. هم‌چنان شهرستان‌های جاجرم و بجنورد از استان خراسان شمالی و شهرستان‌های گناباد و نیشابور از استان خراسان رضوی از جمله برخوردارترین شهرستان‌های این منطقه به‌شمار می‌روند. به‌طور کلی شش شهرستان (سرخص، قوچان، باخرز، کلات، زاوه و تربت جام) از استان خراسان رضوی و چهار شهرستان (نهبندان، طبس، سراپان و قائنات) از استان خراسان جنوبی از محروم‌ترین شهرستان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان بزرگ) می‌باشند و هفت شهرستان (کاشمر، فیروزه، فریمان، جوین، بجستان، گناباد و نیشابور) از استان خراسان رضوی و سه شهرستان (گرمه، جاجرم و بجنورد) از جمله برخوردارترین شهرستان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان بزرگ) هستند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در جوامع در حال توسعه، میزان رفاه و دسترسی به امکانات در سطح جامعه از توزیع یکنواختی برخوردار نبوده و از هم متفاوت است و به مناطقی که میزان رفاه و دسترسی به امکانات آنها کمتر باشد، مناطق محروم گفته می‌شود. از آنجایی که، در ایران تفاوت‌ها و نابرابری (محرومیت) بین مناطق وجود دارد، این وضعیت به بروز مشکلات جدی نظیر مهاجرت از مناطق محروم به نواحی برخوردار و توسعه‌یافته‌تر منجر شده است. پرداختن و مشخص کردن علل عقب‌ماندگی شهرستان‌ها باعث می‌شود که برنامه‌ریزان در تشخیص بهینه اعتبارات و حرکت به سوی عدالت اجتماعی که از جمله هدف‌های

برنامه و قانون استفاده متوازن برای برطرف کردن ناهماهنگی‌های توسعه بین استان‌ها و شهرستان‌ها است، توفیق یابند. از طرف دیگر، شناخت وضعیت برخوردار و غیر برخوردار شهرستان‌ها، مسؤولان برنامه‌ریزی استانی و شهرستانی را قادر می‌سازد تا در سیاست‌گذاری‌ها اصلاحات لازم را به عمل آورند.

همان‌طور که ذکر شد، در این تحقیق تعیین رتبه درجه محرومیت شهرستان‌های استان‌های خراسان رضوی، شمالی و جنوبی از طریق ۲۴ شاخص تعریف شده در قانون استفاده متوازن که در ۸ معیار تقسیم شده است، با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و تاپسیس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. این معیارهای شامل بخش‌های اقتصادی، آموزش و پرورش، آب شرب شهری و روستایی، درآمد شهرداری‌ها، بهسازی روستاها، راه و زیرساخت جاده‌ای و سرانه عمران شهری است. بر مبنای نتایج به دست آمده، معیار اقتصادی با کسب بالاترین ضریب، بیشترین تأثیر و معیار سرانه عمران شهری با کسب پایین‌ترین ضریب، کمترین تأثیر را در تعیین درجه محرومیت دارا می‌باشند. از میان ۲۴ شاخص نیز شاخص‌های نرخ بیکاری و نرخ باسواد به ترتیب با کسب بالاترین ضرایب در رتبه‌های اول و دوم قرار دارند و همچنین شاخص‌های تعداد سالن‌های سرپوشیده و تعداد سالن‌های روباز، با کسب پایین‌ترین ضرایب به ترتیب در رتبه‌های بیست و سوم و بیست و چهارم قرار دارند. معیارها و شاخص‌هایی که دارای رتبه‌های بالا هستند، دارای اثرگذاری بیشتر و معیارها و شاخص‌هایی که در رتبه‌های پایین قرار گرفته‌اند، دارای اثرگذاری کمتر در تعیین درجه محرومیت هستند. در نهایت بر اساس شاخص‌های قانون استفاده متوازن شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین، از لحاظ درجه محرومیت رتبه‌بندی گردیده‌اند. شهرستان‌های سرخس، قوچان و کلات به ترتیب در رتبه‌های اول، دوم و سوم قرار گرفته‌اند که از جمله محروم‌ترین شهرستان‌ها به‌شمار می‌روند و شهرستان‌های بجنورد، گناباد و نیشابور به ترتیب در رتبه‌های چهارم و پنجم، چهارم و ششم و چهارم و هفتم قرار گرفته‌اند و از جمله توسعه‌یافته‌ترین شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین به‌شمار می‌روند.

امروزه اقتصاددانان طرفدار رشد متوازن، تأکید بر این دارند که هدف از رشد متعادل باید ایجاد بهترین شرایط و امکانات برای جامعه در همه نواحی باشد و تفاوت‌های زندگی بین ناحیه‌ای به حداقل برسد و نهایتاً از بین برود. یکی از عوامل نابرابری خصوصیات ذاتی مناطق، یعنی قابلیت‌ها و

محدودیت‌های هر منطقه است. از آنجا که هر منطقه دارای فرصت‌ها، قابلیت‌ها، محدودیت‌ها و چالش‌های به‌خصوص خود است، اگر چه، تخصصی شدن مناطق و ایجاد ظرفیت‌های لازم برای ایفای نقش و کارکرد لازم در روند توسعه استان، می‌تواند در کاهش نابرابری‌ها و فراهم شدن زمینه‌های رشد و توسعه هر منطقه، مؤثر واقع شود. از این‌رو، ارتقاء شاخص‌های کاهش محرومیت هر شهرستان به یک سطح استاندارد جهت برقراری عدالت لازم و ضروری است که در این مطالعه شکاف عمیق در توزیع و تخصیص خدمات در مناطق و شهرستان‌های یاد شده مشاهده می‌گردد و این تحقیق تا جایی توانسته، پرده از آن بردارد و فرصت را برای توسعه شهرستان‌های محروم ایجاد نماید، تا شهرستان‌هایی که از ضرایب کمتر و عدم دسترسی به امکانات زندگی برخوردارند، به آن رسیدگی گردیده و در جهت توسعه متوازن تلاش صورت گیرد.

با توجه به اهمیت شاخص‌هایی مانند نرخ بیکاری، نرخ باسوادی و شاخص‌های زیربنایی، توصیه‌های سیاستی ذیل پیشنهاد می‌گردد.

- برای افزایش توازن و ارتقاء شاخص‌های قانون استفاده متوازن، شورای برنامه‌ریزی و توسعه استان‌ها می‌بایست در توزیع بودجه برای رفع نیازهای آموزشی و بهداشتی و افزایش اشتغال در شهرستان‌هایی که در رتبه‌های پایین‌تری قرار دارند، اقدام نمایند.
- منابع تبصره ۱۸ قانون بودجه کشور، جهت کاهش شاخص بیکاری در شهرستان‌های غیر برخوردار اختصاص داده شود (سازمان برنامه و بودجه کشور، ۱۳۹۸).
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان جنوبی جهت ارتقای شاخص‌های نامتوازن، اعتبارات ویژه را برای افزایش اشتغال و نیازهای آموزشی و بهداشتی به شهرستان‌های نهبندان، سرایان و طبس تخصیص دهند.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان رضوی جهت ارتقای شاخص‌های نامتوازن، اعتبارات ویژه را برای افزایش اشتغال و نیازهای آموزشی و بهداشتی به شهرستان‌های سرخس، قوچان، کلات و باخزر تخصیص دهند.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان شمالی جهت ارتقای شاخص‌های نامتوازن، اعتبارات

- ویژه را برای افزایش اشتغال و نیازهای آموزشی و بهداشتی و زیر بنایی به شهرستان‌های راز، شیروان، مانه و سملقان تخصیص دهند.
- در تدوین و اجرای سند آمایش آموزش عالی و آموزش و پرورش، توجه ویژه به شهرستان‌های غیر برخوردار این منطقه صورت گیرد.
- تجهیز و توسعه مراکز بهداشت شهرستان‌های غیر برخوردار در این منطقه به خصوص تأمین پزشکان متخصص و متبحر.
- طراحی مدل رصد توسعه و توازن شهرستان‌های منطقه جهت پایش محرومیت شهرستان‌ها و هدایت بودجه‌ای و تسهیلات بانکی برای ارتقاء سطح توسعه‌یافتگی آنها.

منابع

- ایزری، مهدی؛ فغانی، فاطمه (۱۳۹۱). "کاربرد AHP و Topsis جهت اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر بروز فساد اداری و راهکارهای مقابله با آن". تحقیق در عملیات و کاربردهای آن، سال دهم، ش ۱ (بهار): ۴۳-۵۷.
- اربابیان، شیرین، و دیگران (۱۳۹۴). "نحوه توزیع بودجه تملک دارایی‌های سرمایه‌ای در بین استان‌های ایران (۱۳۷۹-۱۳۹۰)". برنامه‌ریزی بودجه، سال بیستم، ش ۱ (بهار): ۳۷-۶۶.
- اسماعیل‌زاده، حسن؛ معصومی، لیلا (۱۳۹۴). "تحلیل عدالت فضایی شهرستان‌های اردبیل در بخش شاخص‌های بهداشتی-درمانی با استفاده از مدل Vikor". مطالعات مدیریت شهری، سال هفتم، ش ۲۳ (پاییز): ۹۴-۱۰۴.
- باباخانی، محمد، و دیگران (۱۳۹۰). "رابطه عدالت توزیعی و سلامت در ایران". رفاه اجتماعی، سال دوازدهم، ش ۴۶ (پاییز): ۲۵۹-۲۷۸.
- باستانی، علیرضا؛ جوادرزمی، سیدمحمد (۱۳۹۳). "رتبه‌بندی غیر مستقیم استان‌های ایران بر حسب سرمایه اجتماعی". رفاه اجتماعی، سال چهاردهم، ش ۵۵ (زمستان): ۴۵-۷۷.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، و دیگران (۱۳۹۴). "طراحی الگوی سنجش عدالت فضایی (مطالعه موردی: ایران)". برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره نوزدهم، ش ۱ (بهار): ۳۴-۵۲.
- حیدری، سامان، و دیگران (۱۳۹۷). "تحلیل عدالت فضایی در استان کرمان (مطالعه موردی: بخش شبکه‌های ارتباطی استان کرمان)". فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه گلستان، سال هشتم، ش ۳۰ (زمستان): ۱-۱۸.
- رسولی، مجتبی؛ استعلاجی، علیرضا؛ شریعت‌پناهی، مجیدولی (۱۳۹۷). "سطح‌بندی سکونتگاه روستایی شهرستان ساوه از نظر میزان محرومیت و درجه توسعه‌یافتگی با استفاده از شاخص ناموزون موریس". نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال دهم، ش ۲ (بهار): ۲۰۴-۲۱۶.
- زارعی، یعقوب (۱۳۹۶). "مطالعه وضعیت توزیع خدمات بخش بهداشت و درمان در شهرستان‌های استان خراسان شمالی". مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان، دوره ۱۲، ش ۲ (زمستان): ۲۷-۵۳.
- زنگی‌آبادی، علی؛ ابوالحسنی، فرحناز (۱۳۹۱). "تحلیل بر شاخص‌های توسعه ناحیه‌ای شهرستان-

- های ایران در سال ۱۳۸۵". *جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری: چشم‌انداز زاگرس*، سال چهارم، ش ۱۳ (پاییز): ۱۰۶-۱۲۶.
- زیاری، کرامت‌الله؛ زنجیرچی، سیدمحمد؛ سرخ‌کمال، کبری (۱۳۸۹). "بررسی و رتبه‌بندی درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان خراسان رضوی با استفاده از تکنیک تاپسیس". *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*، دوره ۴۲، ش ۷۲ (تابستان): ۱۷-۳۰.
- سازمان برنامه و بودجه کشور (۱۳۹۸). *دستورالعمل اجرای بودجه و تنظیم موافقتنامه‌های اعتبارات هزینه‌ای و تملک دارایی‌های سرمایه‌ای استانی*. تهران: سازمان برنامه و بودجه کشور، مرکز اسناد، مدارک و انتشارات.
- ---- (۱۳۹۸). *قوانین بودجه سالیانه کل کشور*. تهران: سازمان برنامه و بودجه کشور، مرکز اسناد، مدارک و انتشارات.
- سالنامه آماری استان خراسان رضوی (۱۳۹۰). *دفتر آمار و اطلاعات استانداری خراسان رضوی*. مشهد: نشر صیانت.
- سواری، مسعود، و دیگران (۱۳۹۵). "سنجش و ارزیابی سطوح محرومیت فضایی زیرساخت‌های توسعه (نمونه موردی: استان خوزستان)". *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، سال هشتم، ش ۴ (پاییز): ۲۱-۳۳.
- شیخ‌بیگللو، رضا (۱۳۹۰). "شناسایی مناطق محروم ایران با استفاده از رتبه‌بندی ترکیبی". *مجله پژوهشی و برنامه‌ریزی شهری*، سال دوم، ش ۷ (زمستان): ۵۳-۷۰.
- شیخی، داود؛ پازکی، معصومه؛ یوردخانی، مختار (۱۳۹۴). "بررسی تحلیل نابرابری فضایی شهرستان‌های استان همدان بر اساس شاخص‌هایی بهداشتی-درمانی". *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، دوره هشتم، ش ۱ (زمستان): ۱۳۹-۱۵۱.
- عیوضلو، حسن (۱۳۸۹). "مروری بر معیارهای عدالت اجتماعی و اقتصادی در تطبیق با چارچوب شریعت اسلام". *فصلنامه مطالعاتی اقتصاد اسلامی*، سال دوم، ش ۲ (تابستان): ۵-۲۵.
- فلاحی، فیروز؛ بهشتی، محمدباقر؛ اسراء مرعشی، سیده (۱۳۹۶). "رتبه‌بندی پایدار محیط زیست در استان‌های منتخب ایران: مقایسه روش AHP و TOPSIS". *اقتصاد مقاومتی*، دوره چهاردهم، ش

۱ (بهار): ۹۷-۱۱۸.

- قلی‌پور، فرزاد؛ جزایری‌مقدس، سیدمحمد (۱۳۹۵). "ارزیابی و انتخاب فرایند تصفیه فاضلاب شهری با رویکرد ساخت و بهره‌وری بهینه به روش AHP". مهندسی آب، دوره چهارم، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۳۸-۴۹.

- مرادی‌مسیحی، وراز؛ طالبی، مانی (۱۳۹۶). "تحلیل فضایی محرومیت‌های توسعه‌یافتگی (مطالعه موردی: شهرستان‌های استان گیلان)". پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره چهل‌ونهم، ش ۱ (بهار): ۶۸-۵۵.

- ملکی، سعید؛ احمدی، رضا؛ ترابی، ذبیح‌الله (۱۳۹۴). "بررسی عدالت فضایی در توزیع امکانات و خدمات بهداشتی-درمانی در شهرستان‌های استان خوزستان". جغرافیای سرزمین، سال دوازدهم، ش ۴۶ (تابستان): ۱-۲۲.

- نجفی، امیرعباس، و دیگران (۱۳۹۵). "ارزیابی کمی و انتخاب سیستم بهینه اجراء جهت پروژه‌های آزادراهی با رویکرد AHP در وزارت راه و شهرسازی". پژوهشنامه حمل‌ونقل، دوره سیزدهم، ش ۱ (بهار): ۸۸-۱۰۰.

- Rawls, J. (1991). *A theory of justice*. Cambridge: Belknap press.
- Noorbakhsh, F. (2002). "Human development and regional disparities in Iran: a policy model". *Journal of international development*, Vol. 14, No. 7: 927-949.
- Shankar, Raja; Shah, Anwar (2003). "Bridging the economic divide within countries: A scorecard on the performance of regional policies in reducing regional income disparities". *World development*, Vol. 31, No. 8 : 1421-1441.
- Sun, S. et al. (2011). "Regional differences in health status in China: Population health-related quality of life results from the National health services survey 2008". *Health & place*, Vol. 17, No. 2: 671-680.
- Tan, P. Y.; Samsudin, R. (2017). "Effects of spatial scale on assessment of spatial equity of urban park provision". *Landscape and urban planning*, Vol. 158: 139-154.